

ЛЮБОУ ГАРЭЛІК

ПРОПАВЕДЬ ДАБРА

У творчасці Сяргея Грахоўскага высвечваецца лёс чалавека, які пражыў дзесяткі гадоў на скразняках гісторыі. Але, нягледзячы на гэта, яго паэзія і проза найперш прыцягваюць увагу гуманістычнай скіраванасцю, пропаведзю дабра і справядлівасці, моцным лірычным самавыяўленнем і, адначасна, публіцыстычным пафасам. Уменне аператыўна падключачца да найважнейшых падзеяў сучаснасці вызначае грамадзянскую пазіцыю пісьменніка, які, і на парозе свайго восьмідзесяцігоддзя, застаецца па-маладому няўрыймлівым, актыўным, быццам і не было дваццаці гадоў падняволных пакут. Нібы толькі ўчора на старонках перыядычных выданняў («Беларускі піянер», «Маладняк», «Вясна», «Беларусь калгасная», «Чырвоная змена» і інш.) былі змешчаны першыя вершы за подпісам: піянер Сяргей Грахоўскі. «Не зважаючы на гады, на паважаны ўзрост, — зазначае Васіль Вітка ва ўступе да двухтомніка выбранных твораў С. Грахоўскага, — ён і цяпер для новых сваіх чытачоў і для нас, яго сучаснікаў, — піянер у поўным значэнні гэтага слова, пачынальнік, завадатар і вястун новага».

Гэта сапраўды так. Сваіх герояў пісьменнік шукае і знаходзіць не за кабінетным сталом, а ў «гарадчых» кропках сучаснасці. Так, у пачатку 60-х гадоў С. Грахоўскі пабываў на будоўлі Полацкага нафтаперапрацоўчага камбіната, у выніку з'явіліся апавяданні «Які вялікі дзень», «Засвеціца акно», нарыс «Горад маладосці» (1960).

Рух — неабходная ўмова не толькі духоўнай маладосці, але і высокага эмацыйнага напружання, творчага гарэння («Падарожжа»):

Я не стаю на раздарожжы,
Мне пэўны шлях даўно відзён.
Я ўсё жыццё у падарожжы —
Ад першых да апошніх дзён.
Рубеж мой блізка ці не блізка,
Хоць і грукочуюць перуны,

А я вандрую ад калыскі
І не спынюся да труны.

Калыска і труна — сімвалы чалавечага жыцця, яго пачатку і завяршэння. Такая простая і няпростая дыялектыка абнаўлення Сусвету.

«У маім пашпарце, — сведчыць С. Грахоўскі, — запісана: год нараджэння 1913, месца нараджэння мястэчка Нобель Ровенскай вобласці. Але тых мясцін не ведаю і не помню: імперыялістычная вайна забрала бацьку ў салдаты, а мяне з маці пагнала ў бежанцы. Было амаль усё так, як напісана ў маёй «Паэме дарог». У названым творы якраз і пададзена сітуацыя, калі на адным і tym жа возе, дзе едуць бежанцы, уцякаючы ад вайны, побач з бабкай, якая «плыве ў смяротны холад забыцця», «курчыцца і енчыць парадзіха».

Своеасаблівай біяграфіяй паэт і вытлумачвае сваю, не па ўзросце маладую, непаседлівасць і цягу да падарожжаў: «Бо собіла ў дарозе нарадзіцца на першай мікалаеўскай вайне». Адсюль і неўтаймаваная прага першаадкрыцця:

З тae пары
Мяне заўсёды вабяць
То сцежкі палявыя,
То шаша.
Ад нараджэння
І да скону, мабыць,
Жыве ў душы
Цыганская душа.

Творчыя набыткі пісьменніка даволі аб'ёмныя і шматганныя. Ен плённа працуе ў жанры паэзіі і прозы — піша вершы, паэмы, апавяданні, аповесці, эсэ, успаміны, крытычныя артыкулы, многа выступае перад грамадскасцю. Вярнуўшыся пасля рэабілітацыі ў Мінск (1956) з Новасібірскай вобласці, дзе адбываў ссылку, ён прагна накідваеца на літаратурную працу, кампенсуючы страчанае, ненапісане за гады зняволення. Выдае адзін за другім паэтычныя зборнікі. Толькі ў гады «адлігі» і застою выходзяць: «Дзень нараджэння» (1958), «Чаканне» (1960), «Табе зайдросціць сонца» (1963), «Памяць» (1965), «Тры вымярэнні» (1967), «Паэма дарог» (1970), «Зазімак» (1976), «Зачараванасць» (1978), «Асення гнёзды» (1982).

Сяргей Грахоўскі — перш за ўсё паэт. Першы яго верш быў надрукаваны ў часопісе «Беларускі піянер» (1926), калі аўтару было трынаццаць гадоў. Ад першага верша да першай кнігі прайшлі доўгія трыццаць два гады. Выдаў ён яе ў сорак пяць гадоў.

Пазней, у прадмове да кнігі «Споведзь» (1990), С. Грахоўскі з горыччу і смуткам аглядваеца на пройдзены творчы шлях: «Я пасціў дваццаць гадоў перад споведдзю. І вось настала пара маёй познай восені, пара шчырай споведзі, бо зазімак стукае ў дзвёры, а халодная кароткая вясна маіх няспраўданых летуценняў прамільгнула даўно і незваротна.»

На пачатку майго лета ўдарыў страшэнны гром, і лютая навальніца пагнала далёка ад дому на пакутніцкіх шляхах дзяліць горкі лёс з мільёнамі нявольнікаў, заплямленых страшэнным таўром 58-й пробы».

У адказе на запіску, атрыманую на літаратурным вечары, у якой слухачы прасілі расказаць пра творчы шлях, паэт знаходзіць цікавае вобразнае ўвасабленне мастацкіх падрахункаў:

Што ж расказаць пра ўласны творчы шлях?
Які там шлях! — няроўная сцяжынка,
Што пачалася ў веснавых палях
І прывяла адразу на дажынкі.

Так, на творчым шляху ў Сяргея Грахоўскага былі адразу «дажынкі». Але, як рупны гаспадар, ён здолеў сабраць такі ўраджай, які не ў кожнага здараеца і ў час «жніва».

Пацвяджэннем таго, што ў паэзію прыйшоў далёка не пачатковец, стаў, адразу ж, першы зборнік «Дзень нараджэння», дзе большасць вершаў напісана рукою сталага майстра. Лепшыя яго вершы канца 50-х гадоў і сёння не страцілі свайго эстэтычнага значэння, бо скандэнсавалі ў сабе сапраўдны ўсплеск пачуццяў, музыку і боль душы, настрой і імпрэсію, калі думкі і пачуцці выходзяць за межы асабістага, прыналежнага да лёсу толькі адной асобы. Гэта вершы, у якіх ажываюць вобразы маці, каханай, успаміны маладосці («Мама», «Белыя ліпі», «Ноч над Мінскам», «Я цябе прыгадаў» і інш.).

Пасля доўгіх гадоў блукання па пакутах асабліва ўзрушенай, радаснай была сустрэча з родным горадам, дзе адным з першых, нібы жывога Янку Купалу, ён прывітаў помнік песняру. Купалаўская традыцыя С. Грахоўскі ўнаследаваў і застаецца ім верны:

Я ўсё спазнаў: і радасці, і гора,
Я з сотні рэк пакаштаваў вады,
Іnoch u noch мне сніўся родны горад,
Не даючы спакою ўсе гады.

Сутнасць творчых арыенціраў, з якімі паэт ішоў у літаратуру пры «другім» яго нараджэнні, — пошуки новага, адкрыццё неадкрытага: «Каб у надзённай нашай прозе знайсці паэзію святла» («Дакор сабе»). Бываюць радкі, якія можна паставіць эпіграфам да ўсёй творчасці. Есць такія і ў Сяргея Грахоўскага:

Шукаць, знаходзіць,
быць няспынным,
Не проста існаваць,
а жыць.

Паняцце «жыць» у паэзіі Сяргея Грахоўскага пастаянна напоўнена гуманістычным сэнсам: «жыць» — значыць, тварыць добро. Чалавек, як правіла, нараджаеца добрым, нязлосным. Быць жорсткім яго прымушаюць абставіны. Такая дыялектыка добра і зла разгортаеца на працягу ўсёй творчасці С. Грахоўскага. Усё добрае, светлае ідзе ад маці, таму успаміны пра яе сагрэты асаблівай цеплынёй і шчырасцю. Драматычна гучыць радкі хрэстаматыйнага верша «Мама», асноўны змест якога — запознены дакор, адчуванне віны і сапраўдных боль душы:

Калі пушок прабіўся над губою
І ў сны прыйшло дзяячое імя,
Я ні аб чым не раіўся з табою,
Матуля адзінокая мая.

У наступных кнігах паэт не раз прыгадае дарагі вобраз («Пачатак дарогі», «Размова з маці», «Сніцца і сніцца маці»). Успамін пра тое, як маці ўпершыню праводзіла сына ў далёкую дарогу, — гэта асабістое перажыванне і разам з tym істотнае для адпаведных асацыяцый іншых людзей. Маці бачыцца заўсёды ў працы: «То жне, то сцеле лён у непагоду, то месіць хлеб на досвітку ў дзяжы». Мысленне паэта пэрважна прадметна-адчувальнае, блізкае да паўсядзённай жыццёвой канкрэтыкі, што робіць яго вершы даступнымі і зразумелымі чытачам. У прастаце і лёгкасці прамаўлення вершаванага радка, у зладжанай паўнагучнасці рыфмы адчуваеца сталае, выверанае шматгадовым вопытам майстэрства.

Прадметна-рэчыўнае бачанне свету дамінуе нават там, дзе паэт спрабуе знайсці нетрадыцыйную, нязвыклую форму вобразнага вы-

яўлення ідэі. У кнізе «Кругі надзеі» ёсьць верш «Сніцца і сніцца маці», у якім маці прыходзіць у сны сына, «глядзіць журботнымі вачымі», гаворыць, што пакутавала разам з ім у трывожныя гады, аберагаючы, хадзіла па сынавых слядах. І ці не думаў аўтар гэтага верша пра тое, што, відаць, сапраўды, і на тым свеце душа маці не ведае спакою, ба- ліць па дзесях, спагадае ім.

Большасць вершаў С. Грахоўскага напісана ад першай асобы. Біяграфія лірычнага героя амаль не адрозніваецца ад біяграфіі самога аўтара, чые думкі і пачуцці выказаны яго мастацкім двайніком. З пераважна біяграфічнай творчасці паэта, аднак, нельга даведацца нічога пэўнага нават пра яго радзіну. Разглінаванне генеалагічнага «дрэва» яго роду небагатае («Мая радаслоўная»). Пасля вайны не ўдалося адшукаць нават магілу маці («Размова з маці»). У «лагерных» аповесцях не раз добрым словам згадваецца стрыечны брат, вядомы хірург Мікалай Іванавіч Бобрык, які матэрыйальна і маральна падтрымліваў зняволенага С. Грахоўскага.

У лірыцы паэта ёсьць патрыятычныя вершы, дзе ён прысягае ў вернасці Радзіме, гатовы аддаць за яе жыцце («Айчына», «Вера», з прысвячэннем У. Мяжэвічу, разам з якім пакутаваў на этапных дарогах, «Беларусь», «Радзіма», «Бацькаўшчыне»), але, як і ва ўсёй літаратуре сацыялістычнага рэалізму, тут адчуваецца ідэалізавана-прыхарошаны падыход да рэчаіснасці. Балюча чытаць радкі, дзе выказваецца сыноўняя падзяка Радзіме за яе клопат, ласку і мацярынскую суворасць: «Калі ты часам і нахмурыш бровы, на маці не пакрыўдзяцца сыны» («Айчына»). Але якая маці аддае на здзек сваіх сыноў, не спрабуючы абараніць іх ад беззаконня і знявагі?

Найбольш удалы сярод прысвячэнняў Радзіме верш «Дубовы ліст», дзе паэт, застаючыся самім сабой, спрабуе ўявіць геаграфічныя абрысы Беларусі, усведамляючы свой лёс часцінкай яе лёсу:

Стаяць дубровы ў жнівенскай красе,
Ляцядь у вырай журавы і гусі,
Дубовы ліст у жылках і ў расе
Мне нагадаў абрэсы Беларусі.

Яго мая кранаеца рука,
А ён нібыта выкаваны з броні,
І жылка кожная дубовага лістка
Злілася з жылкамі маёй далоні.

У многіх вершах С. Грахоўскага паэтызуюцца прадстаўнікі розных нялёгkих рабочых прафесій, усладзяеца прыгажосць працавітых рук («Маляр», «Кранаўшчыца», «Прыгожыя рукі», «Дыспетчар», «Ганчар»), але сёння яны чытаюцца без асаблівага захаплення, хоць аўтар і спрабуе знайсці для кожнай прафесіі нешта сваё, істотнае, прысягальнае. Тым не менш у радках столькі гераізацыі, што адразу ўспамінаеш пра нядайную агульнаўсталяваную зададзенасць. Сёння, калі знікла патрэба выдаваць жаданае за існае, да працоўнага энтузіязму мы падыходзім з іншымі меркамі, больш цвяроза і разважліва. Таму звернемся, напрыклад, да верша «Сейбіт», якому ўласцівы шчырасць і непрыдуманыя пачуцці. Вяскоўцы праводзяць у апошні шлях аднаго з хлебаробаў, які «пяцьдзесят разоў пасяёў жыта і пяцьдзесят разоў абмалациў», не патрабуючы падзякі за сваю сумленную працу і ніякай увагі да сябе. Апошніе развітанне — гэта першы і адзіны клопат, якога ён запатрабаваў ад людзей. Гэты верш прымушае задумацца найперш над лёсам нашага сялянства, працаўнікоў вёскі, ператворных таталітарным рэжымам, па сутнасці, у дармовую рабсілу.

Калі гаварыць пра даволі шырокія геаграфічныя абсягі творчасці С. Грахоўскага — ад Глуска да няходжаных таежных дарог Сібіры — то з многіх вершаў відаць, што паэт гэтую «геаграфію» вучыў

не па канспектах» («Маё пакаленне», «Мы ўсё спазналі і прайшлі...», «На арэлях памяці», «На Сібірскім тракце» і інш.). І калі чытаеш пра «гераічнае» пакаленне, якое «разам з бацькамі валіла тайгу і драбіла каменне», то, вядома, адразу ж здагадваешься пра сапраўдныя прычны такога энтузіязму, пра тое, што гэта вынік далёка не рамантычнага парыву, а грубага беззаконня, гвалту з чалавека. Паэт не мог у свой час расказаць, як адбывалася «вялікае перасяленне» з наседжаных гнёздаў у Сібір, на Калыму і Салаўкі.

Пра сяброў па пакутах таксама гаворыцца толькі намёкамі. Так, у вершы «Мне сняцца суніцы» ў сне вяртаюцца з забыцця бесклатонныя абрэзкі маладосці: «Мы з колішнім другам суніцы збіраем у роснай траве». Друг весела «пляе і рагоча», радуецца жыццю: «Благітныя свецияцца вочы і вусны ў крывінках суніц». Трагізм гэтага верша пра сон — у жорсткай рэальнасці явы. Вяртанне ў рэальнасць абуджае балочныя струны душы: «Упаў, як падстрэлены птах, мой друг у глухім катлаване з крывінкай на сцятых губах».

Аднак цэласнае, паслядоўнае асэнсаванне трагічнага пакуль не характэрна для паэзіі С. Грахоўскага, як і для ўсёй паэзіі застольна-застойных гадоў. У адлюстраванні рэвалюцыйных падзеяў, гісторыі грамадзянскай і Айчыннай войнаў усебаковая, «крыдавая» і трагічная праўда падмяняецца патэтычным услаўленнем герайзму народа («Вечны агонь», «Заўсёды ў дарозе», «Бацькі і дзеці», «Беларусь» і інш.). Гэтыя вершы не сталі значным мастацкім набыткам, і не таму, што ў іх услаўляюцца ідэі Леніна, камуністычнай партыі, ідэалы, у якія паэт, бяспрэчна, верыў. Напісаныя без асаблівага творчага гарэння, яны расцягнутыя, шматслоўныя і нагадваюць хутчэй зарыфмаваную прозу.

Пасля вяртання з лагераў і ссылак беларускія пісьменнікі (Л. Геніюш, С. Грахоўскі, А. Звонак, П. Пруднікаў, М. Хведаровіч), і гэта займела адбітак у паэзіі, асабліва моцна адчуваюць прыцяжэнне роднай зямлі, прыпадаючы да якой, яны прагна ўдыхаюць гаючы водар, яе дабратворную сілу.

Наўрад ці адразу яны хапіліся асэнсоўваць перажытае, заведама складваючы ў стол напісанас. І гэта вытлумачваецца, відаць, не толькі цэнзурнай забаронай, але і перасцярогай, своеасаблівой психалагічнай рэакцыяй на нечалавече падняволънае існаванне. Як і пасля вайны аглухлая ад грымотаў літаратура пэўны час пазбягала ваенай тэматыкі, залечваючы раны, так і былыя лагернікі плынню гадоў гайлі боль душы. Вось чаму асноўным і найбольш плённым у паэзіі С. Грахоўскага да сярэдзіны 80-х гадоў стаў эстэтычны падыход да рэчаіснасці. Асноўныя матывы яго вершаў і паэм — «вечныя», далёкія ад ідэалогіі духоўныя каштоўнасці. Лепшыя пейзажныя замалёўкі, вершы пра маладосць і каханне, багацце чалавечай душы і сёння не страцілі свежасці ўспрымання. У іх, як правіла, паўсядзённы, звыклы прадметны свет упісаны ў лірычны кантэкст, набываючы адухоўленасць у лірычным жывапісе, майстрам якога побач з П. Броўкам, П. Панчанкам, Н. Гілевічам і іншымі без усялякіх насяжак можна назваць і С. Грахоўскага.

У сапраўдную сімфонію хараства зліваюцца розныя святлацені, шматгалоссе птушынага шчэбету, шум ветру і сасновага лесу. У гэтай сімфоніі пераважае мажорны настрой і неадольная прага жыцця («Зачараванасць», «Сунічны сок», «Люблю зямлю, што пахне лесам...», «Колеры», «Вясновы дым» і інш.):

Вясна іскрыцца над зямлёю,
Захутанаю ў лёгкі дым,
І свежай дыхае раллёю,
І пругкім ветрам маладым.

У лірычных пейзажах С. Грахоўскага перададзены бясконцы рух, іменлівасць у прыродзе. Гэта адначасова і разум над лёсам чалавека як часцінкі Сусвету. Змены ў калейдары прыроды адэкватныя зменам чалавечых узростаў.

Гэта найперш вясна, калі надыходзіць свята сонца і вады, а ў лесе полі чуеца таемны шэпт, шматгалосы птушыны звон, усюды светла зелена («Колеры», «Зялёны ветразь»). Вясною з абдужэннем ад сну і абнаўленнем прыроды наступае катарсіс, ачышчэнне душы («Раскрыліся пялёсткі», «Прадвесне», «Вясной»), таму, зіму перажыўши, паэт з асаблівай нецярплюасцю чакае вясну.

Гэта і лета. Лета жыцця. Лета, калі з лесу пахне суніцамі, расцвітаюць палявыя краскі, хвалюеца ад ветру даспелае жыта ў чаканні жніва, таму пераважаюць жоўтыя сонечныя фарбы: «І сонца між аблою на вадзе гайдаеца, як жоўценъкі гарлачык» («Сунічны сок», «Ліпеньская поле», «Подых лета», «Жнівень», «Жніво»).

Гэта і восень, калі ў прыродзе зіхаецца «усіх адценняў фарбы». Нечакана паэт прыходзіць да высновы, якая сведчыць, што назіранні над прыродай толькі зыходныя пастулаты ў разуме над лёсам творцы і яго мастацкіх набыткаў («Колеры», «Верасень», «Асені дзень»):

Так і паэзія — зялёная вясной,
А восенню — ўсе колеры у ёй.

Зазімак, зіма... Снег за вокнамі — і срабрыстыя пасмы валасоў як адзнака сталага ўзросту, аднак сэрца і душа па-ранейшаму застаюцца маладымі («Зазімак», «Снежань», «Зіма», «Завіруха»). З гадамі не распрацаілася цяпло душы, не прапала энергія і ўменне амаль па-дзіцячы радавацца жыццю, здзіўляцца і захапляцца прыгажосцю навакольнага: «...Бягу па снезе і смяюся, забыўши пра сівізну» («Апошні снег», «Здзіўленне»).

Уменне здзіўляцца і захапляцца, як сведчанне духоўнасці асобы — найпершая ўмова творчага натхнення («Каб пісаліся вершы»):

Каб пісаліся вершы,
Трэба быць закаханым
У жанчыну, у неба,
У добрых людзей.
І ад шчасця заўсёды
Быць крышачку п'яным,
І ніколі, ніколі
Не траціць надзеі.
Трэба быць закаханым
У гоманы бору,
У світанні над полем,
У дождж на сяўбе,
Трэба быць закаханым
У сінія зоры
І ніколі, ніколі —
У самога сябе.

Альтруістычныя адносіны да жыцця пацвярджаюцца і многімі іншымі вершамі («Багацце», «Што я ў цябе даўно ў даўгу...»). Багацце для С. Грахоўскага — гэта найперш шчодрасць душы, уменне падзяліцца з людзьмі апошняю скарынкай: «А ўсё, што маю, аддаю, і тым шчаслівы і багаты». У апошнім з названых вершаў ёсьць паняцце «караць дабратой». Гэта, відаць, таксама адна з праяў альтруістычнага погляду на свет, своеасаблівае талстоўства, якое патрабуе не помніць зла нават у адносінах да сваіх крыўдзіцеляў. Так, у «Зоне маўчання» прыгадваецца сустрэча з былым энкэвэдыштам Лукашонкам, што трапіў у лагер у якасці зняволенага і, як ні дзіўна, шукае абароны ад крыміналнікаў у былой сваёй ахвяры. С. Грахоўскі дапамог уладкаваць яго на кухню: «Мабыць, у мяне нешта было ад талстоўства, —

разважае ён, — караць дабратою. Для тых, у каго хоць трошачкі асталося сумлення, — найбольшая кара, а нягоднік нягоднікам і памрэ».

Пісъменнік прымушае задумашца над той мяжою, што аддзяляе добро ад зла, любоў ад няневісці. У васабленнем зла стае драпежная птушка каршун (аднайменны верш), якая нападае толькі на слабых і безабаронных. Ці не «правадыр і друг народаў» бачыща ў гэтай алегорыі? Найбольш паслядоўна ў творчасці да сярэдзіны 80-х гадоў, аднак, засяроджваецца ўвага на «пачуццях добрых», гуманых, якія паэт разумее не абстрактна, а канкрэтна — у актыўнай дзеянасці, неабходнасці «тварыць добро, як дыхаць і любіць» («Калі прыходзіць неспадзеўкі сталасць...»). Лірычны герой перажывае сапраўданне «свята души», калі хата багата гасцямі, калі некаму ў пару сказана добрае слова, некага падтрымаў у бядзе («Баліць душа за кожнага калеку...», «Нельга ні забыща, ні адкласці...», «Сэрца», «Свята души», «Прага души» і інш.). Як відаць, паняцце «душа» ўжываецца паэтам не столькі ў біблейскім, колькі ў зямным сэнсе, як усведамленне высокай самаахвярнасці асобы. Уменне тварыць добро — найвышэйшая праява духоўнасці, своеасаблівы талент («Дабрата»):

Усё праходзіць, быццам дождж няроўны, —
І боль, і злосць, і дробная брыда,
А застаецца важны і галоўны
І самы светлы талент — дабрата.

Гуманныя пачуцці паэта скіраваны да пэўных аб'ектаў. Здольнасць праяўляць любоў да людзей, да зямлі, да кожнай маленъкай істоты — неабходная ўмова сапраўданага шчасця («Патрэбен чалавеку чалавек», «Любоў», «Давер»): «А я шчаслівы, што з далоні кармлю маленъкага шпака».

Невыпадкова Ф. Дастваеўскі падкрэсліваў магутную сілу чалавечай любові. «Любоў ўсё купляецца, усё ратуецца, — разважае старац Засіма... — Любоў такі бясцэнны скараб, што на яе ўвесы свет купіць можаш, і не толькі свет, але і чужыя грахі яшчэ выкупіш».

Найвышэйшая праява гуманнасці, найвялікшы дар жыцця — кахранне. У лірыцы С. Грахоўскага яно пераважна светлае, прыгожае, трывалае, загартаванае гадамі цяжкіх выпрабаванняў і выверанае на высокую маральнасць. Узаемаадносіны з кахранай сагрэты вялікай павагай і шчырасцю («Як я жыў без цябе?», «Будзь музаю маёй...», «Нас разлучалі вёрсты і гады...», «Шлюб» і інш.):

Мабыць, трэба было
Праваліцца у пекла,
Траціць блізкіх,
Пакутаваць, мерзнуть, гарэць,
Ратавацца,
Каб лютая сцюжа не ссекла,
Каб цябе
Пад Палярнаю зоркай
Сустрэць.

Кахранне, сямейнае шчасце за калочым дротам азмрочваліся гнётам абставін, балюча перажываў паэт і страту першай сям'і. Пачуцці і на свабодзе не заўсёды бываюць бясхмарныя («І мы сварыліся...», «Мы з табою жылі...», «Позняя радасць»). Жыццёвы вопыт пераконвае паэта ў tym, што найбольш трывалае і грунтоўнае тое шчасце, якое дастаецца нялёгкай цаной («Лірычнае», «Пра шчасце»): «Але пакутлівае шчасце за ўсё на свеце даражэй».

Чалавек і прырода ў лірыцы С. Грахоўскага згарманізаваны ў адзінае цэлае, таму невыпадкова ўсе светлыя пачуцці і тонкія адценні настрою ўпісаны ў прыроднае асяроддзе, якое служыць фонам і падкрэслівае цэласнасць і гармонію Сусвету («Хмель», «Пralескі», «Чысціня», «Казка», «Далёкая» і інш.).

«Паэзія С. Грахоўскага, — зазначае А. Лойка, — гэта перш за ўсё школа выхавання пачуццяў добрых і прыгожых»¹.

Пачуцці «добрая і прыгожыя» асабліва харктэрны для яго лірэпічных паэм. Тры з іх — «Памяць» (1963), «Тры вымірэнні» (1964) і «Паэма дарог» (1970) — звязаны адзіным вобразам лірычнага героя, за якога ад першай асобы часцей за ўсё прамаўляе аўтар. У «Памяці» і «Паэме дарог» узнаўляюцца ўражанні дзіцячых і юнацкіх гадоў. Праз асабістый перажыванні падаецца цэлая гісторычная эпоха: падзеі першай імперыялістычнай і грамадзянскай войнаў, рамантыка рэвалюцыйной барацьбы. Выход у вялікі і прасторны свет для малога хлапчуга пачаўся на дарогах вайны, у беспрытульным бежанстве: «Пад нарамі, у рыzmanах і ў брудзе, качаўся я і непрыкметна рос». З таго далёкага дзяцінства запомніліся вакзалы, запоўненныя бязногімі і аслеплымі салдатамі. Здавалася, што ўвесь свет зрушыўся з месца:

Расхлістаны бадзяўся па марозе
Мурзаты трохгадовы чалавек
І думаў, што жывуць усе ў дарозе
І што ваююць людзі з века ў век.

Можа, чалавецтва яшчэ не дастаткова цывілізаванае, каб спыніць усялякія мілітарысцкія памкненні? Але Ф. Даставеўскі сцвярджаў адваротнае: што прага крыві ўзрастаете ў цывілізаваным грамадстве.

Дваццатае стагоддзе з яго войнамі, рэвалюцыямі і катоўнямі як не трэба лепш пацвярджае празарлівую перасцярогу пісьменніка.

Праўда, лірычны герой С. Грахоўскага, як і яго равеснікі, не мог раздумваць над такімі глабальными, агульначалавечымі проблемамі. Захапіўшыся рамантыкай рэвалюцыйной барацьбы, атрыбутыкай піннерскай і камсамольскай сімволікі, яны свята паверылі ў ідэалы камунізму, у неабходнасць сусветнай рэвалюцыі.

Пры гэтым рэвалюцыйная і класавая ваяўнічасць паўставала ў рамантычным асвятленні, як героіка «праведнай» барацьбы. Не выключэнне ў гэтым сэнсе паэмы і лірычная проза С. Грахоўскага.

І ўсё ж, нягледзячы на традыцыйную аднабаковасць, пры адлюстраванні галоднага, але прагнага да навукі камсамольскага юнацтва, першага кахання, працы ў Бабруйску («З жалезнаю аднакалёснай тачкай мы абагнулі тро разы экватар») — гэта старонкі біяграфіі не толькі паэта і яго пакалення, але і гісторыя народа, якую нельга забыць і перакрэсліць. Ды і ці трэба гэта рабіць?

Моцнае ўражанне сваім гуманістычным пафасам і антываеннай скіраванасцю пакідаюць паэмы «Бяссмертнікі» (1976) і «Трывожны маналог Зямлі» (1977).

Маці, якая ідзе ад вёскі да вёскі, ад абеліска да абеліска, шукаючы магілу сына (загінуў пад Варшавай), — гэта вобраз рэальны і разам з tym рамантычны, узняты над прыземленай рэчаіснасцю, бо ў ім зліліся спрадвечныя спадзяванні ўсіх маці, скіраваныя супраць антычалавечнасці і жорсткай прагі крыві.

Калі з-пад пяра С. Грахоўскага выходзілі ўсхваліваныя радкі паэмы «Бяссмертнікі», яму, напэўна, успаміналіся не толькі сябры-паэты, якія загінулі на вайне, як М. Сурначоў, чые радкі сталі эпіграфам да твора. Не мог, не меў права забыць ён і тых, хто загінуў у лагерным пекле.

Ідэйная вага паэмы «Трывожны маналог Зямлі» асабліва ўзрастаете пасля чарнобыльскай катастроfy. Па-грамадзянску страснае, рамантычна-ўзнёсле прамаўленне ад імя Зямлі — своеасаблівы ўступ да пастаноўкі вострых экалагічных проблем і пытання аб выжыванні чалавецтва.

¹ Лойка А. У вечным падарожжы. // Грахоўскі С. Вершы. Мн., 1968. С. 8.

Паэмы «Спаленая масть» (1975) і «Ростань на світанні» (1980), прысвеченая канкрэтным гістарычным асобам — Аляксандры Мураўёвой і ўкраінскай паэтэсе Лесі Украінцы, — вызначаюцца сталым майстэрствам. Лёс Аляксандры Мураўёвой, якая пакідае дзяцей, свецкае жыццё і едзе за мужам у Сібір, на катаргу, блізкі беларускаму паэту асабістымі матывамі. У мемуарных творах ён не раз называе сваю жонку, якая, каб сустрэцца са ссылальным мужам, прыйшла пешшу сто дваццаць кіламетраў па расхлябанай таежной дарозе пад праліўным дажджом, «мая дзекабрыстка».

У паэме «Ростань на світанні» дзеянне адбываецца на пачатку нашага стагоддзя ў Мінску, куды Леся Украінка прыехала, каб аблегчыць пакуты свайго каҳанага, Сяргея Мяржынскага, хворага на сухоты. Тут напісаны яе паэма «Апантаная». Надуманай, аднак, у паэме «Ростань на світанні» ўяўляеца сустрэча на Траецкім базары Лесі Украінкі з дзядзькам Дамінікам, бацькам будучага паэта Янкі Купалы. Такая дэманстрацыя інтэрнацыянальных літаратурных сувязей выглядае крыху ненатуральнай, змушанай.

У лірычнай прозе, апавяданнях, сабранных у кнігах «Які вялікі дзень» (1966) і «Сустрэча з самім сабою» (1988), а таксама ў аповесцях «Гараче лета» (1974) і «Ранні снег» (1975) С. Грахоўскі працягвае традыцыі М. Лынькова, Я. Брыля, Я. Скрыгана, чые навелы і сёння прыцягваюць яркімі жывымі характарамі.

У Ф. Дастваўскага старац Засіма прыводзіць слова аднаго знаёмага доктара: «Я, гаворыць, люблю чалавечства, але дзіўлюся на сябе самога, і чым больш я люблю чалавечства наогул, тым менш я люблю людзей у прыватнасці, гэта значыць, паасобку, як пэўных асоб... Я, кажа, станаўлюся ворагам людзей, ледзь тыя да мяне дакрануцца. Затое заўсёды так адбывалася, што чым больш я ненавідзею людзей у прыватнасці, тым больш палымянаі становілася любоў мая да чалавека наогул». С. Грахоўскі якраз скіроўвае ўвагу да чалавека канкрэтнага, ствараючы вобразы людзей звычайных, але здольных на высакародныя ўчынкі. Так, Іван у апавяданні «Засвеціца акно» не здраджвае свайму каҳанню, нават калі каҳаная застаецца калекай.

Трагічная смерць маладзенъкай і таленавітай цыганкі (апавяданне «Рута») выклікае пратест супраць злачыннага гвалту з чалавека.

Няўмольна жорсткі лёс падсцерагае Галю Карэцкую (з аднайменнага апавядання), якая памірае на парозе юнацтва.

Каҳанне зрабіла лепшым блазнаватага «цяжкага» падлетка Кольку («Які вялікі дзень»). Дарэчы, пазней гэтае апавяданне, названае інакш і дапоўненае, дало назvu кнізе — «Сустрэча з самім сабою».

Выклікаюць суперажыванне апавяданні «Жывое вогнішча», «Ганна», «Так і было», дзе адлюстраваны эпізоды мінулай вайны. Нярэдка ў прозе С. Грахоўскага аднаўляюцца падзеі, сведкам якіх давялося быць у дзяцінстве і юнацтве («Зімовыя сны», «Радыё», «Гастралёры», «Акцябрына», «Галя Карэцкая»). Шмат у чым дакументальныя аповесці «Рудабельская рэспубліка» (1968), па якой створаны мастацкі фільм, і «Гараче лета». Займальнымі сюжэтамі яны часам нагадваюць папулярны ў 20-я гады раман А. Александровіча, А. Дудара і А. Вольнага «Ваўчаняты». Аднак тут, як і ў аповесці «Суровая дабратса», пісьменніку не ўдалося пазбегнуць аднабаковай герайзацыі гістарычных падзей. Цікава парапаўнаць батальную прозу С. Грахоўскага з мемуарамі Рамана Гуля «Ледзяны паход», дзе аўтар, не прыхарашваючы, паказвае, які тэрор чынілі ў адносінах да мінага насельніцтва і белыя, і чырвоныя.

Востра ставіцца праблема неўладкаванай адзінокай старасці ў апавяданні «А маці не спіць». Гэта крык душы, асуджэнне жорсткасці і бесчалавечнасці ў адносінах да старых, бездапаможных людзей.

Чытаючы апавяданні «Мальва», «Слёзы», нельга не ўспомніць апoвесці «Халстамер» Л. Талстога і «Каштанка» А. Чэхава, падобныя сваім суперажываннем, спагадай да «меншых братоў» — каня, каровы, нават да грознага гаспадара тайгі мядзведзя («Варнак»).

Проза С. Грахоўскага вызначаеца непрыдуманымі канфліктнымі сітуацыямі, псіхалагічнай матывіроўкай паводзін герояў, неардынарнымі харектарамі, што дыктуе, відаць, багаты жыщёвы вопыт аўтара.

У творчасці пісьменніка найбольш выразна вылучаюцца дзве стылістычныя лініі. Створанае да сярэдзіны 80-х гадоў харектарызуецца ў асноўным лірызмам, ідэалізацый мастацкага образа, рамантычнай узноўсласцю. Пачынаючы з сярэдзіны 80-х гадоў, яго паэзія і проза набываюць адзнакі новага мыслення, больш раскаванага, пазбаўленага стэрэатыпнай абмежаванасці.

«Паэтычны стыль у яго, — зазначае М. Барсток у палымянскай рэцэнзіі, — своеасаблівы, абумоўлены асобаю аўтара і тымі абставінамі, у якіх ён складваўся. Есць у ім трохі ад маладнякоўскай паэзіі, якая так моцна запала ў душу юнака, ад жадання выказаць непасрэдна, ад сэрца к сэрцу ўсё, што сабралася за доўгія гады вымушанага маўчання».

Памяць усё часцей вяртае С. Грахоўскага «ў морак таежных дарог»: кнігі «Кругі надзеі» (1985), «Верую» (1987). Асабліва гэта харектэрна для вершаў «Сонечны вечар», «Душагрэйка», «Пошуки», «Сніцца і сніцца маці». У вершы «Такі адказны час», прысвечаным памяці сяброў па лагерным пекле — Алеся Пальчэўскага, Уладзіміра Мяжэвіча і Міколы Хведаровіча, — паэт са шкадаваннем гаворыць, што ім не суджана ўбачыць «новы росквіт на зямлі». Так ён разумее зрухі ў грамадской свядомасці, калі нарэшце знята забарона з лагернай тэмамі і можна на поўны голас расказваць аб перажытым у сталінска-берыеўскіх лагерах і ссылках.

Жалобнае галашэнне, плач па спаленых рэпрэсіраваных кнігах і рукапісах, якія падзялілі лёс аўтараў, знаходзім у вершы «Рэзвіем рукапісам», змешчаным у кнізе «І радасць, і боль» (1987):

Казалі, рукапісы не гараць,
А я аднойчы бачыў, як гарэлі
У печы Галубковы акварэлі,
Як вершы адпраўлялі паміраць,
Сагрэтыя яшчэ жывым дыханнем,
І ласкаю, і трапяткім каханнем,
А кажуць, — рукапісы не гараць.

Для мастацкага ўвасаблення жыщёвага шляху вязня паэт знаходзіць выдатную прадметную паралель: «І мой нешчаслівы гайдaeцца лёс, нібыта дзіравая лодка» («Сарваны паром»). Наўрад ці можна скazaць больш дакладна пра небяспеку, якая вісела над зняволенымі сталінскага ГУЛАГа:

Усімі забыты,
У змроку лячу
На хісткім сарваным пароме,
Ні знічкі,
Ні гуку,
Туман уваччу,
Пагібелъ чакае на строме.

Тыя рэпрэсіраваныя пісьменнікі, каму цудам удалося выжыць — Я. Бяганская, У. Дубоўка, А. Звонак, С. Дзяргай, Р. Кобец, С. Новік-Пяюн, П. Пруднікаў, Я. Скрыган, М. Хведаровіч, С. Шушкевіч і іншыя — пра многае маглі расказаць. Пачынаючы з канца 80-х гадоў, на старонках «ЛіМа», «Полымя» і іншых перыядычных выданняў змяшчаюцца нізкі «лагерных» вершаў А. Звонака, П. Пруднікава,

Л. Геніуш, у часопісе «Маладосць» — яе мемуары «Споведзь», Я. Бяганская пакінула ўспаміны «Мая Галгофа», Я. Сіпакоў надрукаваў нарыс «Сяргей Сцяпанавіч» (пра нялёгкі лёс С. Дзяргая), Л. Савік — пісьмы Сымона Баранавых. С. Грахоўскому ўдалося выдаць знайдзены ў архівах КДБ дзённік Б. Мікуліча «Пра сябе». Ён актыўна ўключаецца ў працу па вяртанні памяці і спадчыны рэпрэсіраваных пісьменнікаў.

Паэму С. Грахоўскага «Балючая памяць» (1980—1987) М. Аронка ўспрыняў «як смелы грамадзянскі акт». Асабовы пачатак у ёй «арганічна зліты з эпічным, публіцыстычным, радкі поўныя пачуцця і думкі, іх хочацца цытаваць, чытаць уголос», — адзначае крытык у лімаўскай рэцензіі.

Лагерная паэзія і проза С. Грахоўскага, кнігі «І радасць і боль», «Споведзь», сюды ж можна далучыць і аповесць «З воўчым білетам», што друкалася ў часопісе «Полымя», ставяць адны і тыя ж набалелы проблемы, таму і гаварыць пра іх больш мэтазгодна як пра адзіны крык душы, «вселенскую боль», пакідаючы ўбаку жанравую прыналежнасць.

Бадай, упершыню ў беларускай літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў так рэзка паставлена пытанне аб безбароннасці чалавека перад дзяржаўным беззаконнем, так паслядоўна даследуецца дыялектыка добра і зла.

Безумоўна, генетычны код, спадчынныя асаблівасці адыгрываюць не апошнюю ролю ў фармаванні маральнага вобліку, але ва ўмовах, спецыяльна створаных для расчалавечвання асобы, мяжа паміж дабром і злом пачынае сцірацца, бывае, што і праведнік можа стаць грэшнікам.

С. Грахоўскі паведамляе падзеі і факты, анатаміруе прыроду зла, ставячы безліч пытанняў, прымушаючы кожнага рабіць свае высновы. Аб'ектам яго даследавання становіцца лёс інтэлігенцыі ў лагерным пекле, лёсы жанчын, падлеткаў. Прыводзяцца звесткі пра трагічны лёс асобных пісьменнікаў (С. Дарожнага, У. Мяжэвіча, А. Розны, журналіста Ю. Такарчука, драматурга В. Шашалевіча і яго жонкі Веры Шашалевіч), урачоў, інжынераў, артыстаў. Уражвае вобраз спявачкі Герты Карлаўны Варламавай, якую расшукваў Галівуд для ўдзелу ў шматсерыйным фільме.

Не столькі асуджэнне, колькі спагада выказваецца ў адрас тых, хто не вытрымліваў гнёту абставін і, трачачы чалавечы воблік, ператвараўся ў «шакала», які капаецца на сметніках, вылізывае міскі, часам даходзіць нават да канібалізму.

Распавядаючы пра Марыю Дарошку, якая ў час голаду на Украіне ў стане галоднага псіхозу засекла і з'ела сваё дзіця, пісьменнік зноў ставіць пытанне: «Хто ж вінаваты ў гэтай бядзе? Хто давёў жанчыну, маці да канібалізму, да страты памяці, да такога падзення?» У згаданым выпадку, здаецца, усё зразумела, але як зразумець тых сённяшніх вясёлых мам, якія выкідаюць дзяцей на сметнік або забіваюць, каб не перашкаджалаў займацца распустай? (верш «Дзве мамы»). Ці не хаваюцца карані сённяшній бездухоўнасці пад напластаваннямі дзесяцігоддзяў?

Цені «вялікага інквізітара» і яго апрычнікаў віталі не толькі над дарослымі, але і над дзецьмі, якім за спазненне або нявыход на работу ці на заняткі ў рамеснае вучылішча давалі ад году да трох турмы. «Калі не на пагібел, дык на маральнае растленне кінулі іх, — з абуруеннем піша С. Грахоўскі. — За паўгода, за год з хлапчукоў выходзілі кваліфікованыя злодзеі і жорсткія бандыты, з непаўнагодзінскіх дзяўчынак разбешчаныя прастыуткі за міску баланды».

Зноў згадаем Ф. Дастанеўскага, які не прымаў «вышэйшую гармонію», купленую слязамі хоць бы аднаго замардаванага дзіцяці. «Слу-

хай, калі ўсе павінны пакутаваць, — разважае Іван Карамазаў у размове з братам Алёшам, — каб пакутай купіць вечную гармонію, то прычым тут дзеци, скажы мне, калі ласка».

За дзевятынаццаць гадоў С. Грахоўскі добра вывучыў падобную да тэатра абсурду рэчаіснасць, з якой сутыкнуўся, пачынаючы з 19 кастрычніка 1936 года, калі быў незаконна арыштаваны і калі для яго пачаўся новы адлік часу. Чорная паласа працягласцю амаль у два дзесяцігоддзі перакрэсліла юнацкія спадзяванні, абарвала маладосць («19 кастрычніка», «Страчаная маладосць», «Сарваны паром»). Лічба 19 набывае магічнае значэнне ў біяграфіі С. Грахоўскага. 19 кастрычніка 1946 года быў вызвалены з лагера. 19 ліпеня 1947 года знялі судзімасць. 19 мая 1949 года арыштавалі другі раз, а 19 верасня пастаравілі саслаць на пасяленне. 19 кастрычніка 1955 года прынята паста нова аб рэабілітацыі.

19 гадоў цягнулася барацьба за выжыванне, светлымі пробліскамі ў якой было лагернае брацтва, каханне, сям'я, сустрэчы з добрымі людзьмі, як, да прыкладу, са Сцяпанам Гаўрылавічам Цокурам, начальнікам лагпункта. Праўда, добрыя людзі, як правіла, не вытрымлівалі гэтага пекла, без пары паміралі.

Шмат вершаў адрасуе С. Грахоўскі сваім былым крыўдзіцелям — следчым, суддзям, канвойным, — і розным бюракратам, чыноўнікам, махлярам і прайдзісветам («Майму суддзю», «Ціхія пенсіянеры», «Тармазы», «Забаронца», «Балючае» і інш.). Не можа забыць ён Васіля Сымонавіча Карпіка, які з лёгкай душой прыгаворваў няявіных людзей, у тым ліку і яго, да пакарання катаргай або смерцю.

Як і П. Панчанка, С. Грахоўскі асабліва непрымірима ставіцца да тых, хто перашкаджае адрадженню нацыянальнай свядомасці і беларускай мовы («Клопат», «Народ», «Маўчальнікі» і інш.).

У лепшых вершах паэта асабістae пераастае ў агульначалавече, прыналежнае да лёсу многіх людзей, мысленне вызначаеца афарыстычнай дакладнасцю: «Лепш быць сліпым або бязногім, чым мець халодную душу», «Ад слова траціцца надзеі, ад слова свеціцца жыццё», «І светлымі начамі ў Беларусі бярозавікам пахне позні снег», «І шчаслівы сёння дзень, назаўтра толькі зразумееш», «Мы ўжо не просім міласці ў прыроды, прырода просіць літасці у нас».

Пісьменнік смела ўводзіць у сваю паэзію і прозу лексіку турэмнага ўжытку, так званы блатны жаргон: blačkі, daħadzяgі, вертухai, адмантуліў, туфта, кандзей і іншыя, але ў цэлым яго творчасць вырастает з нацыянальнага фальклору. Ен шырока выкарыстоўвае прыказкі, прымаўкі, параўнанні, метафоры. На аснове паданняў напісаны яго паэмы «Нара» і «Гарывада». У аповесці «Суровая дабрата» ёсьць легенда пра музыку, чароўныя гукі цымбалаў якога клікалі на змаганне з крыўдзіцелямі народа. Адным з асноўных матываў «лагернай» творчасці з'яўляецца сум па волі, жаданне быць свободным. Невыпадкова своеасаблівай прадмовай да аповесці «Такія сінія снягі» стала прытча пра тое, як мядзведзь, трапіўшы ў пастку, адгрыз сабе лапу, каб толькі выйсці на волю.

Сімвал тугі па волі — душа за турэмнымі кратамі, пад небам, разлінаваным клеткамі і ромбамі. Паэт з болем піша пра тое, што столькі гадоў яго, як і іншых, пазбаўленых грамадзянскіх і чалавечых правоў, ахоўвалі і выхоўвалі, «і пад замкамі, і пад пломбамі, нібы каштоўнасць, бераглі», але нікому не было справы да душы вязня, якая «з маленства гарставалася на чистым, праведным агні» («Душа»). Чисты, праведны агонь — сумленне — гэта мера маральна-этычнай трываласці лірычнага героя і самога аўтара.

Ім выклікаецаць моцнае адчуванне віны перад тымі, каго згнайлі на лесапавалах, у карцэрах і «кандзеях». Як на споведзі, зноў і зноў вывяраючы сумленнем свае ўчынкі, пісьменнік апраўдваеца, што,

каб выжыць, гнаў «туфту», выбіваўся ў «прыдуркі» (тыя, хто быў на лёгкіх работах): «А няўжо, каб не вылазіў з лесу і загнуўся, было б лепш? — папярэджваючы папрокі ў прыстасаванстве, разважае ён. — Ведаю па ўласным вопыце, ніводзін самы дужы ўвесь тэрмін, нават палову не вытрываў на павале і пагрузцы... Выжылі толькі тыя, каму пашанцевала пракантавацца на лёгкіх работах. Некаторыя дацягнулі да нашых дзён. Ці не лёс іх абраў сведкамі народнай трагедыі?» («Споведзь». С. 177.)

А. Салжаніцын у прысвечаным яму дакументальным тэлефільме гаварыў пра сваё выздараўленне з цяжкай небяспечнай хваробы, як пра цуд, найвышэйшае наканаванне лёсу, каб нехта змог адкрыць усяму свету праўду пра ахвяраў сталінскага ГУЛАГа. Ці ж не вышэйшым наканаваннем лёсу з'яўляецца і тое, што С. Грахоўскі на парозе свайго восьмідзесяцігоддзя, маючы ясную, багатую памяць, стварае шырокую панараму бяспраўнага, падняволънага існавання без віны вінаватых «ворагаў народа», «нацдэмаў», «контрыкаў», «тракцыстаў» (трацкістаў) і іншых. Гэтая людзі праішлі праз такія кругі пекла, перажылі столькі пакут, што іх хапіла б не на адно чалавече жыццё («Сцюжа»):

Я так настыў у маладосці,
Я навучыўся так цярпець,
Што толькі спадзяюся косці
У краматорыі сагрэць.

Ганебнае кляймо «нацдэма», «контрыка» прыклейвалася моцна, а можа, і на ўсё жыццё. Нават малая дачка вельмі хутка зразумела сваё нераўнапраўнае становішча ў адносінах з дзецьмі. Не раз прыбягала яна са слязамі на вачах, бо дзеці абзывалі «ссыльная вражина». Колькі разоў з «воўчым» билетам адчуваў сябе пазбаўленым элементарных чалавечых правоў. Адчуванне нейкай ганебнасці не знікла нават пасля рэабілітацыі («Увага»):

Што ж, адмантуліў дваццаць год
І ўсе знялі артыкулы,
Ды не растаў пагарды лёд
І ў очы пальцам тыкалі.

А. Міхайлаў называе «лагерныя» творы рускіх пісьменнікаў (В. Шаламава, А. Волкава, А. Жыгуліна, А. Салжаніцына і інш.) «кнігамі-помнікамі», «кнігамі-плачамі».

Свае «кнігі-помнікі» і «кнігі-плачы» стварылі і беларускія пісьменнікі. І асаблівая заслуга ў tym належыць Сяргею Грахоўскуму.